

## ДВА НЕВІДОМІ ЛИСТИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У 1992 р. минає двісті років від того часу, як побачила світ перша публікація документів керівника визвольної боротьби українського народу Богдана Хмельницького. За цей час з'явилося понад сто видань (збірників документів, наукових студій, часописів), у яких були вміщені листи, універсали, накази та інші документи гетьмана. 1961 р. видавництво «Наукова думка» випустило в світ збірку «Документи Богдана Хмельницького», де вміщено всі відомі на той час документи. Їх виявилось 475. У додатку до збірки наведено згадки про 300 листів та універсалів Хмельницького. Відтоді з'явилося ще понад десять публікацій у «Пам'ятках України», «Архівах України», «Українському історичному журналі», «Kwartalniki historyczny» та інших виданнях.

Проте згаданими публікаціями документальна спадщина Богдана Хмельницького не висчерпується. Нові знахідки ще можливі. Підтвердженням цього можуть служити й нижченаведені листи гетьмана до турецьких сановників.

Пропоновані увазі читачів листи Богдана Хмельницького зберігаються в Історичному архіві філіалу Академії наук Румунії у м. Клужі (т. 32, 33). Мікрофільми цих листів гетьмана у перекладі угорською мовою румунські архівісти надіслали разом з мікрофільмами листів гетьмана до трансільванських володарів<sup>1</sup> уже після виходу в світ вказаної збірки «Документи Богдана Хмельницького», де вміщено вісім листів до турецьких сановників<sup>2</sup>.

Наведені нижче листи не вносять докорінних змін у висвітлення українсько-турецьких взаємин, проте вони до деякої міри розширюють наше уявлення про них, служать підтвердженням того, що Богдан Хмельницький, виряджаючи послів, надіслав разом з ними листи не тільки керівникові держави, але й впливовим особам з його оточення<sup>3</sup>. І в даному випадку водночас з листом до турецького султана, гетьман надіслав листи великому візиреві та візиреві Бекташу-азі, «названому батькові» малолітнього султана Ахмета IV<sup>4</sup>.

З перших днів Визвольної війни українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким, керуючи боротьбою проти шляхетської Польщі, проводив активну дипломатичну діяльність, яка зміцнювала міжнародне становище України. В Україну приїжджали послы з Росії, Трансільванії, Молдавії, Валахії, Кримського ханства, Венеції та інших країн.

На кін. 1648 р. припадає встановлення дипломатичних зносин з Туреччиною. У вересні 1648 р. з-під Пилявців Хмельницький відправив до Стамбула полковника

<sup>1</sup> Див.: Архіви України.— 1966.— № 3.— С. 62—71.

<sup>2</sup> Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.— С. 177—179, 204—205, 225—226, 233—234, 336—338, 461—463, 572—574, 626—628.

<sup>3</sup> Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 402.

<sup>4</sup> Документи Богдана Хмельницького.— С. 177—178.

Филона Джалалія<sup>5</sup>. Турецький уряд на чолі з візиром Копрюлем, що прийшов до влади після липневого перевороту 1648 р., внаслідок якого був усунений султан Ібрагім і султаном став семирічний Магомет IV, довго не відповідав гетьманові та не відпускав його посла. Тільки в лютому 1649 р. турецький посол Осман-ага прибув до Переяслава. Він повідомив, що Порта готова допомогти козакам і вже наказала кримському ханові та сілістрійському паши прийти зі своїми військами на допомогу Хмельницькому.

На переговорах було досягнуто угоди, за якою Порта зобов'язувалася надати українським купцям право вільного плавання по Чорному морю і Архіпелазі, а також безмитно торгувати в турецьких володіннях. У Стамбулі мав бути гетьманський резидент. Хмельницький, зі свого боку, зобов'язувався не допускати нападів донських та запорізьких козаків на турецькі володіння. Таким чином, угода забезпечувала Україні важливі комерційні вигоди і водночас дозволяла використовувати стосунки з Портою для впливу на Польщу і Кримське ханство.

Після Зборівського договору 1649 р., під час підписання якого хан всіляко сприяв Польщі, Богдан Хмельницький надіслав послів до Порти, демонструючи цим приязнь козаків з татарами. Безпосередньої відповіді на цей лист не маємо, проте, ймовірно, у відповідь на це посольство на початку 1650 р. до Хмельницького приїжджали послі від Порти. М. Грушевський вважає вірогідним, що послі просили не допускати козаків до морських походів<sup>6</sup>. Як відомо, донські козаки скористалися з походу хана на допомогу Хмельницькому 1649 р., щоб вчинити набіги на кримські й турецькі міста на Чорному морі. Відтоді забезпечення турецьких володінь від нападів козаків стало одним з пунктів переговорів з гетьманом.

У наступні роки українсько-турецькі відносини розвивалися з ініціативи Порти. Турецькі дипломати дуже уважно стежили за розвитком подій в Україні і робили спроби залучити Запорозьке Військо під владу султана. Так, незабаром після від'їзду посла Венецької республіки Альберта Віміні (11 червня 1650 р.), який підмовляв Хмельницького виступити проти Порти\*, до Чигирина прибув турецький посол Осман-ага. Він привіз грамоту султана, в якій мовиться, що при погребі козаки можуть сподіватися на допомогу Порти: «Есть ли бы откуда неприятель порвался, нам знати давайте, яко много войска потребовать будете, зараз дагы готовы есмы»<sup>7</sup>.

Наприкінці липня 1650 р. Хмельницький відпустив турецького посла і відправив разом з ним своїх послів — київського полковника Антона Ждановича, свого двоюрідного брата чигиринського старшину Павла Яненка-Хмельницького та білоцерківського сотника. З ними гетьман надіслав, крім листа султанові<sup>8</sup>, також наведені нижче листи візира.

У Стамбулі українських послів зустріли дуже урочисто. Вони мали аудієнцію в султана й були обдаровані не тільки звичайними для турецького церемоніалу «каптанами», але й дорожочним одягом, що справило велике враження на західноєвропейських дипломатів.

<sup>5</sup> Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1962.— С. 177.

<sup>6</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 10 т.— К.: ДВУ, 1938.— Т. 9.— С. 53—54.

\* Богдан Хмельницький на це відповів категоричною відмовою. Він сказав, що за умов, коли Польща прагне розірвати Зборівський договір і почати війну з козаками (а татарам вірити не можна), виступити проти Порти означає віддати Україну на пограбування полякам.

<sup>7</sup> Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.— М., 1953.— Т. 2.— С. 436.

<sup>8</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 61—62.

За свою підтримку Війська Запорозького Порта просила одного — щоб козаки не нападали на її володіння.

Під час перебування козацьких послів у Стамбулі надійшла звістка про похід Богдана Хмельницького разом з кримським ханом на Молдавію, яка підтримувала Польщу. Це викликало незадоволення турецького уряду<sup>9</sup>. Проте Туреччина цього разу була такою ослабленою, що гостріше зреагувати не змогла.

Таким чином, молдавський похід, унаслідок якого Хмельницький відвів удар від Росії і добився союзу з Молдавією та протекції Туреччини, не завдав шкоди Хмельницькому, навпаки, ще вище його підніс. У жовтні 1650 р. Осман-ага вдруге прибув до Чигирини і привіз листа від султана. Посол залишався у Чигирині понад місяць і напевне вів переговори не тільки про поточні справи, але й про тісніший зв'язок між Військом Запорозьким і Туреччиною. Як гетьман поставився до цих пропозицій, не знаємо, бо його лист до султана не відомий. З пізнішого листа Магомета (грудень 1650 р.) видно, що Хмельницький погодився на договір дружби з Туреччиною<sup>10</sup>, який був йому потрібний у зв'язку з війною проти Польщі.

Але Хмельницький вимагав договору на правах, рівних з правами інших держав. У Стамбулі уважно розглядали пропозиції Хмельницького. Порта готова була йти на поступки, аби тільки схилити гетьмана до дружніх відносин.

Угорські тексти (переклади XVII ст.) прочитав і німецькою мовою переклав доктор Едмонд Шюц (Інститут історії Угорської Академії наук, Будапешт), українською — Ярослав Дашкевич (Львів).

Іван БУТИЧ

## № 1

Kozák hetmán, Bogdán Hemlinczki\* Levele a fő Vezérhez<sup>1</sup> Anno 1650  
Méltóságos Fő Vezér, nékem nagy Batátom, Uram Isten Nagyságodat sokáigh  
éltesse és Hatalmas Császár előtt valo Kedvességében tarcsa megh.

Méltóságos Bektos Aga<sup>2</sup> Eő Nagysága levelét, követ Oszmán Aga<sup>3</sup> által  
vöttük, mellyből a Fényes Portának ajánlattatott hűségés barátságunknak re-  
ménségünk szerént valo kedvességét s acceptaltatását nagy örömmel értyük. Mert  
régi szándékunk volt hogy a Fényes Portához mind bé holdollyunk, mint az  
aránt azon Fényes Portára követünket küldgyük, de a tartoztatott bennünket,  
mert hallottuk volt hogy a Lengyel requiralta a Portát és instált hogy a mi Tatár  
Khánnal ő Felségével való szövetségünk, barátkozásunk és a Fényes portához<sup>4</sup>  
lévő jo intentionk füstben mennyen; mindazáltal az után ismét ugy hallottuk  
hogy az ő Ez eránt valo munkájok ment füstben, mellyhez valo bizodal munkban

<sup>9</sup> Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12. — С. 139.

<sup>10</sup> Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С. 374—376.

\* Тут і далі саме так передано по-угорськи прізвище «Хмельницький».

im miis ez alkalmatossággal Oszmán Agával<sup>5</sup> edgyütt követünket küldöttük, kiis érkezvén, reménylok mind Nagyságod, mind Bektos Aga ő Kegyelme joakarrattyokból hogy levelünkel követünket Hatalmas Császárral juttassa szemben, és szolgaságra kötelező jo akaratumkat ő hatalmasságával kedveltesse, mert mi már nagy hűttel megherössített szövetséggel a Felséges Tatár Khánnal magunkat öszve attuk, villágh végéigt tartó atyafiságos életre.

Melly szerént Hatalmas Császárnakis értvén paracsolattját, minden uton modon hasonló hűséggel kívánunk szolgálni; A Lengyelnek penig ez után hinni nem akarunk, mert eddigis sokszor csaltak megh hűttel bennünket. Mi ez után akár a Lengyelektől akar a Muszkáktól, akár Magyaroktól egj szoval a keresztyensegh közzül akar kitől ércsünk is Hatalmas Császár és a Fényes Porta ellen valamit, késedelem nélkül hirt adunk a Fényes Portának.

A Neperen való kozákokatis a csavargástól el rekesztettük, ugy hogy azok aránt már ez után sem szarazon sem vizben kártol nem tarthatni. Hasonlo képpen Nagyságtok is assecuallylon minket, hogy ha valamely felől ellenünk valo hostilitast értene Nagyságtok, tudosit rolla bennünket. Summa Summarum, akar mi hadi dologh interveniallylon a Tatár Khánnal ő Felsévégel edgyet ércsünk, és minden ellenünk valo hadi motusokat anticipalni igjekezzünk.

Szintén akkor hogy Oszmán Aga ő Kegyelme ide érkezett<sup>6</sup>, honn nem voltunk, melly miá kelletvén egjnehány nappal többet mulatni, Nagyságotat kérjük ne neheztellye, akkor is ugjan a Porta dolgában munkálódtunk, mert a Tatár Khán Eő Felsége mellé kültünk hadak at<sup>7</sup>, Miis azon kérjük Nagyságotat, hogy a mi oda küldött követünket se késleltesse Nagyságtok, hanem hová hamarébb kivatos valaszszal bocsassa vissza Nagyságtok.

A mi fel tött czélun az, hogy Hatalmas Császárnak minenkor hiven és igazán sholgallyunk, és az Fényes Portának minden nagy rendivel sőt az egész Török Nemzettel jól éllyük s jól alkudgyunk. Egyéb eránt valo dolgaink is mellyeket követeinkre biztunk, Nagyságtok előtt valo expositiojokban legyenek hitelessek. Isten Nagyságtokat sokájt éltesse.

Datum 2. Augusti in Anno prednotato in Cseherin<sup>8</sup>.

Nagyságotnak jo akaro szolgája BOGDAN HEMLINCZKI, ész az egész Kozák Nemzet.

#### Переклад

Лист козацького гетьмана Богдана Хмельницького великому візирю, 1650 р.

Ваша світлосте, великий візире, мій добрий приятелю, хай мій Бог дарує Вашій милості довге життя і зберігає Вас у ласці могутнього царя!

Від посла Османа-аги ми одержали листа його світлості Бекташа-аги. З нього ми з радістю довідалися, що нашу дружбу, яку ми запропонували Високій Порті, згідно з нашими сподіваннями, ласкаво прийняли і схвалили. Вже давно ми мали намір засвідчити наше підданство Високій Порті і також вислати наших послів до Високої Порті, але ми утрималися, бо довідалися, що поляки звернулися до Високої Порті і просили звести нанівець

наш союз і дружбу з його високістю татарським ханом та наше добре ставлення до Високої Порти. Незважаючи на це, пізніше ми все ж таки знову довідалися, що ці заходи поляків нічого не дали. Довіряючи цьому, ми, отже, при цій нагоді послали нашого посла в супроводі Османа-аги. Ми сподіваємося, що коли він прибуде, Ваша милість, а також Бекташ-ага вашою прихильністю дасте змогу нашому послові, щоб він з листом міг стати перед могутнім царем, і що Ви сприятимете нашим намірам одержати підданство його високості, бо ми з'єдналися з татарським ханом підтвердженням міцною обіцянкою союзом про добросусідське життя до кінця світу.

Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували. Відтепер ми будемо негайно повідомляти Високу Портю, якщо ми довідаємося, що для могутнього царя і Високої Порти є загроза з боку поляків або московитів, або угорців, отже, з боку християн.

Ми стримали дніпровських козаків, щоб вони не вешталися, тому Вам нічого не загрожує як з суші, так і з моря. Ваша милість так само повинна нас запевнити, що коли Ваша милість довідається про ворожість до нас з будь-якого боку, Ви нас про це повідомите. Накінець, якщо б протягом цього часу сталися якісь військові події, ми будемо підтримувати єдність з його світлістю татарським ханом і будемо заздалегідь повідомляти про всі військові походи, які мають намір вести на нас.

Тоді, коли шляхетний Осман-ага прибув сюди, нас не було дома. Тому він змушений був затриматися тут кілька днів довше. Ми просимо Вашу милість не гніватися на нього за це. Тоді ми також займалися справами Порти, бо ми посилали його величності татарському ханові військові загони. Тому ми просимо Вашу милість, щоб Ви не затримували висланого до Вас нашого посла, але дозволили йому повернутися якнайшвидше з бажаною відповіддю.

Наш рішучий намір — завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві, бути в добрих стосунках і взаємопорозумінні з усіма високими урядовцями Високої Порти і навіть з усією турецькою нацією. Інші справи, крім цих, ми довірили нашому послові, й вони будуть правильно передані Вашій милості. Хай Бог дарує Вашій милості довге життя.

Дано 2 серпня позначеного вище року, в Чигирині.

Прихильний слуга Вашої милості БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ і вся козацька нація.

## № 2

Ugyan Bogdán Hemlinczki Levele a portán Bektos Agánoz, Anno 1650  
3. Augusti

Levelünk praesentalo Oszmán Aga ő Kegyelme, Kigyelmed levelét nekünk megadván, orosz nyelvre még fordítottuk, melyből értvén oda valo hajlásunknak kedvességét, igen örültünk, valamit Kigyelmed én arántam jo akaroja aránt

Oszmán Agára mind irással, s mind szóval bizott, voltaképen megh értettük, kérjük Kigyelmedet Oszmán Agának dolgaink körül valo forgolodását hasznos interessentiajával prolaivalni ne nehesztellje, mi követeinket Oszmán Aga ő Kigyelme fiduciajára biztuk, azokat véle edgyütt expedialván Kegyelmetekhez, reménlván Kegyelmed jo akarattyából hogy követeink által proponalando dolgainknak kívánt végekkel hová hamarébb követeinket nem késedelmeztétvén, Oszmán Agával edgyütt hozzánk vissza bocsátani igyekezzék Kigyelmed, jo securitással. Ha penigh Oszmán Aga nem jöhetne is, küldgjön Kegyelmetek követeinkel egj jo értelmes embert, mert erre felé az utak kétségessék, a Lator sok, mellyhez képest jo készülettel kell jární<sup>9</sup>.

Jelentyük azonban azt is, hogy ennek előtteis mi egjnehányszor a Fényes Portához valo hűséges igyekeztünket irásban tévén expedialtuk volt Moldován által, kik közzül ugy tudgyuk csak edgyetis nem Hatalmas Császár sem ő Hatalmassága méltóságos Miniszteri sem vöttek sem láttak, mellynek okát ezuttal pennára venni nem akartuk, hanem Oszmán Agára ő Kegyelmére biztuk szóval, kiis érkezvén megh érteti Kegyelmetek tölle, leveleinknek petsétit ki szaggatta fel és hová külte, azt is Oszmán Agától megh izentük.

Murád Passa Kigyelmed fia hozzánk valo barátságos inclinatiojat Kigyelmed leveléből örömmel értettük, miis ahoz képest Hatalmas Császár szerencsájére a Fényes porta dolgaiban életünk veszedelmeztetésével is készek vagyunk szolgálni, valamikor kívántatni fogh, mellyet a Porta minden kétségih nélkül hidgyeii. Kérjük mégis Kigyelmedet, követeinket ne tartoztassa, hogy az időből ki ne rekedgjenek, minket penigh Hatalmas Császárnak kérjük recömmendalljon mindenkor, mint a Fényes Portanak jo akaróit, követeinknek nevek Ezdánovics Antal, kijövial edgyik kapitán<sup>10</sup>, és Zabicski Pál<sup>11</sup> mezei edgyik kapitányunk, és több adjunctussi.

Datum Cseherin, Anno et die in praenotatis Kigyelmed jo akarója.

BOGDAN HEMLINCZKI az egész Kozák hadak teczésekből iratta és maga subscribalta.

#### Переклад

Знову лист Богдана Хмельницького до Бекташа-аги в Порті, 1650 року, 3 серпня

Осман-ага, що подає нашого листа, привіз нам листа Вашої милості. Ми читали його у перекладі на руську мову. З нього ми довідалися, що Ваша милість ласкаво сприйняли нашу прихильність. Нам було дуже приємно почути те, що Ваша милість веліли Османові-азі передати мені, Вашому прихильникові, писемно й усно. Ми просимо Вашу милість підтримувати заходи Османа-аги в наших справах. Ми довірили наших послів Османові-азі, послали їх до Вашої милості разом з ним, сподіваючися, що ласкавість Вашої милості уможливить довести пропозиції, з якими виступлять наші послі, до бажаного наслідку і дозволить нашим послам повернутися разом з Османом-агою під доброю охороною. А якщо Осман-ага не зміг би повернутися, ми просимо Вашу милість вислати з нашими послами якусь розважливу людину, бо дороги в цих краях небезпечні та є багато лайдаків, тому треба бути добре озброєним.

Ми повідомляємо Вас далі про те, що ми вже раніше багато разів писемно змальовували нашу вірну прихильність до Високої Порти, листи ми посилали через Молдавію. Але ми довідалися, що з цих листів жодного не одержали і їх не бачили ні могутній цар, ні його світлі міністри. Тепер ми хочемо викласти причини цього. Ми довірили Османові-азі, щоб він пояснив словами. Після свого прибуття він передасть Вашій милості, хто зламав печатки наших листів і післав їх куди-інде. Ми веліли Османові-азі сказати про все це.

Із листа Вашої милості ми довідалися про ласкаву прихильність сина Вашої милості Мурада-паші. Ми готові служити справам Високої Порти для процвітання могутнього царя не шкодуючи нашого життя, якщо тільки Ваша милість цього хоче. У цьому Висока Порта повинна бути переконана без жодних сумнівів. Ми просимо, однак, Вашу милість не затримувати наших послів у себе надто довго, щоб вони не запізнилися, і просимо Вашу милість рекомендувати могутньому цареві нашу прихильність до Високої Порти. Імена наших послів такі: Антої Жданович, київський полковник, і Павло Жабинський, полковник та багато ад'ютантів.

Дано в Чигирині, року і дня, як вище.

Прихильний Вашій милості БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ читав цей лист і підписав його особисто за згодою всього Війська Запорозького.

#### ПРИМІТКИ

1. Напевно, мається на увазі Мелех Ахмед-паша, від якого Б. Хмельницький одержував листи і раніше. У лютому 1651 р. Мелех Ахмед-паша повідомив гетьманові, що турецький уряд наказав кримському ханові допомагати Б. Хмельницькому у війні проти Польщі.

2. Бектеш-ага — турецький візир, «названий батько» неповнолітнього султана Магомеда IV (1648—1687).

3. Осман-ага — брат татарського візира Сефіра Казі-аги як посол вперше відвідав Україну на поч. 1649 р. Це була відповідь на посольство на чолі з кропив'янським полковником Филоном Джалалієм, відправленим Б. Хмельницьким до Стамбула у вересні 1648 р. Турецький уряд, зайнятий внутрішніми справами, довго не відповідав на лист гетьмана і не відпустив послів. Тільки в лютому 1649 р. Осман-ага прибув до Переяслава і привіз листа, в якому Туреччина, що вела важку війну з Венецією (тривала з 1645 до 1669 р.), запропонувала Україні укласти договір про «вічний мир». Вона зобов'язувалася дозволити козакам вільне плавання по Чорному морі і Грецькому архіпелазі, надавала їм право безмитної торгівлі в турецьких володіннях. Султан відмовлявся від права використовувати захоплені в морі козацькі кораблі, обіцяв повертати майно померлих у Туреччині козаків їхнім рідним. Обидві сторони могли викупати невільників. Укладення договору забезпечувало Україні важливі торгові вигоди і, крім того, давало змогу використовувати авторитет Туреччини в зносинах з Польщею і Кримом. Вдруге турецький посол Осман-ага прибув до Чигирини 9 липня 1650 р., а 20 липня був прийнятий Б. Хмельницьким, який повернувся до міста 19 липня 1650 р.

4. У лютому—березні 1648 р. Б. Хмельницький уклав з кримським ханом угоду про воєнну допомогу. Ця угода, крім участі татарських військових загонів, тимчасово забезпечувала Україну від нападів на неї султанської Туреччини і її васала — Кримського ханства. 1650 р., готуючись до війни проти Б. Хмельницького, польська дипломатія намагалася відвернути козаків якоюсь зовнішньою війною і цим полегшити собі їх приборкання; робилось усе, щоби протиставити українських козаків кримським татарам. Уже в січні 1650 р. у Варшаві відбулися переговори польського уряду з кримським послом Мустафою-агою. Навесні 1650 р. Польща відправила в Крим своїх послів Бачинського і Ленгофа. Вони привезли до

Варшави лист хана від 1 квітня 1650 р., в якому він повідомляв про свою згоду виступити проти Росії. Цю мету переслідувала і поїздка до Хмельницького посла Венеціанської республіки Віміна да Ченади. Був намір здійснити давній проект, який передбачав втягнення козаків у війну проти Туреччини. Віміна виїхав з Варшави на поч. травня 1650 р. і на поч. червня прибув до Чигирина, передав гетьманові грамоту, підписану венеціанським послом у Відні Сегредом, який спонукував Хмельницького виступити проти Туреччини. Проте гетьман обмежився урочистим прийомом посланця. Пристати до цього плану він категорично відмовився. Хмельницькому вдалося відвернути татар і від виступу проти Росії. Натомість йому вдалося залучити кримського хана до походу на Молдавію. Внаслідок молдавських походів 1650 і 1652 рр. Лупул, який до того виступав на боці Польщі, змушений був укласти угоду з гетьманським урядом і видати свою дочку Розанду заміж за Т. Хмельницького.

5. Офіційний прийом турецького посла Османа-аги відбувся 20 липня 1650 р. Разом з ним 26 липня (5 серпня) до Туреччини відбуло посольство Б. Хмельницького, очолюване київським полковником Антоном Ждановичем.

6. Осман-ага прибув до Чигирина 9 (19) липня 1650 р. Гетьман в цей час був на Лівобережжі, зокрема у Полтаві та Миргороді. До Чигирина він повернувся 19 (29) липня і другого дня прийняв посла.

7. Мова йде про вислання кількох тисяч козацького війська на чолі з сином гетьмана — Тимошем Хмельницьким і військовим осавулом Демком Левенцем для походу на черкесів. Б. Хмельницький і цього разу не довів справу до збройного конфлікту з донцями.

8. Чигирин — місто (тепер центр Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Згадується в першій пол. XVI ст. як укріплений козацький зимівник. Після Люблінської унії 1569 р. був центром Чигиринського староства. У 1638—1648 рр. чигиринським сотником був Богдан Хмельницький. З початком Визвольної війни — гетьманська резиденція, адміністративний центр України і центр Чигиринського полку.

9. Втретє Осман-ага прибув до Чигирина 6 листопада 1650 р.

10. Жданович Антін (рр. н. і см. невід.) — київський полковник (1650—1653, 1655—1656), посол до Туреччини (1650 і 1651), Польщі (1653), Росії (1654), генеральний суддя (1656). 1657 р. був призначений наказним гетьманом над українським військом, посланим на допомогу Карлові X Густаву і Юрієві II Ракоцію.

11. Помилка. Має бути Павло Яненко-Хмельницький (рр. н. і см. невід.) — київський полковник (1659 р.), посол до польського короля від Юрія Хмельницького, Петра Дорошенка, до російського царя — від Петра Дорошенка.